

VILLAE RUSTICAE ÎN DACIA SUPERIOARĂ (II)*

Dintre cele semnalate prin periegeze ori descoperiri întâmplătoare și care ar putea să întrunească condițiile unei *villa rustica* le amintim pe următoarele⁵³:

Apadia, com. Brebu, jud. Caraș-Severin.

La est de sat, în hotarul dinspre Delinești, pe terenul ușor în pantă numit Buzna Cozlarului situat pe malul drept al pîriului Gura Matului, pe o suprafață patrulateră, de circa 90×66 m, s-au constatat urme de zidărie, cărămizi romane și mortar⁵⁴.

Bățalar, com. Bretea Română, jud. Hunedoara.

În partea de hotar dinspre Streisîngiorgiu, în dreapta drumului, s-au aflat substrucții de clădiri, mozaic pentru padiment și multe țigle, probabil dintr-o *villa*⁵⁵.

Bobîlna, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara.

La circa 1,5 km de Bobîlna, spre Rapoltu Mare, pe locul numit Fîntîna din pîriu, s-au găsit substrucții de clădiri, cărămizi, tencuială și țigle romane dintr-o gospodărie rurală⁵⁶.

Brezova, com. Sarmizegetusa, jud. Hunedoara.

Pe dealul Drăgaia, pe locul numit Lab, urmele unei *villa rustica*. În apropiere un mormînt de cărămizi, țigle și lespezi de marmură, cu trei *ulcioare* de lut cenușiu și o monedă de la *Philippus Iunior* (247—249)⁵⁷.

Caransebeș

Săpăturile începute anul trecut⁵⁸, la sud-est de oraș, în terenul agricol de pe malul drept al Sebeșului, au scos la iveală o parte dintr-o clădire cu *hypocaustum* și în apropierea ei temeliiile unui zid cu mult

* Partea I-a a acestui studiu a apărut în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150.

⁵³ Specificăm că textul, ilustrația și numerotarea notelor continuă în mod unitar partea I-a a studiului, menționînd doară că în partea a II-a a acestuia, cînd ne vom referi la bibliografia în care sînt semnalate descoperirile, întrucît ele sînt prezentate de obicei în articole în care sînt înșirate mai multe descoperiri și de multe ori de mixtură, vom indica numai autorul și publicația, volumul și paginația respectivă.

⁵⁴ B. Milleker, *Délm*, III, p. 207.

⁵⁵ G. Téglás, în *FöldrKözl*, XIX, 1891, p. 79; id., în *Hunyadv. Tört*, 1902, p. 154.

⁵⁶ G. Téglás, în *FöldrKözl*, XIX, 1891, p. 85; în *Hunyadv. Tört*, 1902, p. 149—150.

⁵⁷ O. Floca, în *Sargetia*, II, 1941, p. 40—41.

⁵⁸ Sub egida muzeului din localitate, de către Eugen Iaroslavschi și Maria Dingă-Petrovsky, cărora le aducem mulțumiri pentru amabilitate.

mai gros, probabil de incintă. În teren se văd urmele și a altor construcții. Toate, se pare, aparținând unei *villa rustica*.

Călacea, com. Gîrbou, jud. Sălaj.

În hotarul satului s-au descoperit, în 1879, ruinele unor clădiri considerate ca făcînd parte dintr-o gospodărie rurală din epoca romană, lângă ea monede republicane romane⁵⁹.

Chinteni, jud. Cluj.

Cu prilejul unor perigheze făcute la sud de comună, în hotarul numit Pustafalău, pe o mică terasă de la marginea pădurii de pe malul stîng al Pîriului Clujului, pe o suprafață de aproximativ 200×150 m⁶⁰ s-au aflat urme de ziduri de piatră legate cu mortar de la 6 clădiri, puține cărămizi și țigle, olane și chiar tuburi patrulatere de la instalații de *hypocaustum*, tuburi de apeduct și ceramică romană și dacică⁶¹, se pare dintr-o *villa rustica*⁶².

Ceramica romană provine de la vase obișnuit întîlnite în provincie. din pastă fină cărămizie și cenușie și pastă dură. Cele cîteva fragmente de vase dacice aflate sînt din pastă dură consistentă, lucrate cu mîna, bine arse, unul ornat cu benzi de linii în formă de girlandă, și din pastă cenușie fină, modelate la roată, ca: un fragment de capac și un fragment din piciorul unei fructiere cu lustru de nuanță castanie.

Ciugudul de Sus, com. Unirea, jud. Alba.

La est de sat, în terenul arabil numit Herțe s-au găsit: substrucțiunile a două clădiri, multe fragmente de țigle și fragmente de vase romane, un fragment de lucernă din lut cu urmele unei stampile, un capitel de coloană, un bloc de piatră (1,42×0,44 m), servind probabil ca prag, și o monedă din bronz, foarte uzată, se pare de la *Traianus*⁶³.

Deva

În afară de *villa rustica* descoperită în partea de sud-est a orașului⁶⁴ urme ale unei ferme ar putea fi și la sud de aceasta, în hotarul La vii, în locul numit la Rochii, unde s-au aflat ruinele unor construcții și cărămizi de mozaic⁶⁵.

Dezmir, com. Apahida, jud. Cluj.

În partea de hotar Sub colină, lângă locul numit Crișeni, s-au descoperit urme de construcții, țigle și cărămizi dintr-o gospodărie ro-

⁵⁹ K. Torma, *Limes*, 1880, p. 91.

⁶⁰ I. Mitrofan, în *ActaMN*, II, 1965, p. 666. În timpul ultimei periegheze făcute în 1973, terenul fiind proaspăt arat s-au putut face observații cu mult mai amănunțite.

⁶¹ S-a mai aflat și ceramică de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului și din epoca feudală.

⁶² Din informațiile primite de la localnici tot de aici provin și cîteva blocuri de pietre cioplite, o bază de coloană, fragmente de țigle, una cu sigla I imprimată, spartă pe jumătate și olane, existente în 1959 în curtea casei cu nr. 272, precum și o țiglă care se spune că avea imprimate vreo 5 litere și un cuțit, dispărute.

⁶³ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 435—437.

⁶⁴ Liviu Mărghitan, *op. cit.*, p. 6, 15—65.

⁶⁵ O. Floca, în *Rep. ms.*

Fig. 13 — Altar de ia Dezmir (Crişeni), dedicat lui *Silvanus*.

mană⁶⁶. Între ruinele unei clădiri, în 1863, s-a găsit un mic altar votiv⁶⁷ (fig. 13), *CIL*, III, 863 (= 7661), dedicat zeului *Silvanus* în sănătatea lui *Aelius Iulianus* de către *Securus*.

Dîrju, jud. Harghita.

În valea Pîriul cu bani, parte de hotar a comunei, s-au găsit urmele unei ferme agricole din epoca romană⁶⁸.

Drîmbar, com. Ciugud, jud. Alba.

Pe o mică terasă de pe capătul unui deal din terenul arabil din stînga văii Hăprița, pe o suprafață de peste 1 ha, se află fragmente de cărămizi, țigle, olane, tuburi de apeduct și bucăți de blocuri din piatră de la clădiri din epoca romană, se pare, de la o *villa rustica*⁶⁹.

Gușterița, oraș Sibiu.

Pe teritoriul cimitirului evanghelic și în grădina parohiei s-a dat de substrucții de clădiri, ceramică romană și autohtonă cu influență romană⁷⁰. Tot din acest teritoriu s-ar putea să provină și un altar anepigraf⁷¹.

Hațeg, jud. Hunedoara.

Între linia ferată și șoseaua Hațeg—Subcetate resturi de ziduri și cărămizi romane⁷².

Inlăceni, com. Atid, jud. Harghita.

Descoperirea, în anul 1956, la est de castru, pe locul denumit Culmea lui Istók, a unui altar închinat lui *Liber* și *Libera* de *P. Divius Italicus*, comandantul *coh. IV Hisp.* (originar după cum reiese din altă inscripție găsită tot la Inlăceni⁷³, din *Mauretania Caesarensis*), precum și a unor urme de locuire romane, loc unde altădată s-au descoperit și monede romane, au dus la dovada că aici se afla o *villa rustica*⁷⁴.

Jucul de Sus, com. Jucu, jud. Cluj.

La sud de sat, pe terasa numită Budulău Mic, aproape de dealul Țigla, la suprafața terenului arabil, se află ruine de construcții, țigle, olane și fragmente de vase din epoca romană⁷⁵. În timpul sondajelor făcute aici, în 1898, s-a dat de foarte mult mortar, padiment, țigle și ceramică⁷⁶.

⁶⁶ K. Torma, *op. cit.*, p. 17; M. Roska, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 106, 107.

⁶⁷ K. Torma, în *ArchKözl*, V, 1865, p. 13.

⁶⁸ S. Ferenczi, *Az egykori Kászonszék régészete*, 1938, p. 18.

⁶⁹ I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1964, p. 99, 101.

⁷⁰ M. J. Ackner, în *MCC*, I, 1856, p. 85; C. Gooss, *Chronik*, p. 78.

⁷¹ M. J. Ackner, în *AVSL*, IV/I, 1851, p. 26—27.

⁷² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 312.

⁷³ *CIL*, III, 6257.

⁷⁴ Z. Székely, în *ArchMold*, V, 1967, p. 135—136.

⁷⁵ I. Mitrofan, periegheză, în 1957.

⁷⁶ G. Finály, în *ArchÉrt*, XVIII, 1898, 430—431.

Leșnic, com. Vețel, jud. Hunedoara.

În hotarul de vest al satului printre ruinele unei ferme romane s-a găsit și o țiglă cu stampila unui atelier particular (*CIL*, III, 8075, 38) atestat și la *Micia*⁷⁷.

Peșteana, com. Densuș, jud. Hunedoara.

Dintre urmele de clădiri romane văzute pe la jumătatea secolului trecut în vatra satului⁷⁸, I. Marțian amintește ruinele a trei incinte: una, dinspre Hațeg, cu circumferința de 180 m, a doua, dinspre Sarmizegetusa cu circumferința de 250 m, și a treia, la confluența Densușului cu valea Hațegului, cu circumferința de 300 m, în interiorul cărora sînt urme de ziduri⁷⁹.

Petreștii de Sus, com. Petreștii de Jos, jud. Cluj.

La vest de sat, în hotarul numit Cermei, s-au aflat substrucții din piatră de la clădiri și cărămizi din epoca romană⁸⁰.

Pintic, oraș Dej.

În partea de vest a hotarului, pe un teren ușor în pantă, s-a dat de urme de clădiri din piatră și de ceramică. Tot aici, în 1860, s-a găsit un altar funerar⁸¹ (*CIL*, III, 853) pus lui *Aelius Dines* de către *Aurelius Ditugentus*, după nume traci⁸².

Rapoltu Mare, jud. Hunedoara.

Pe teritoriul satului, într-o vie, în 1884, s-au descoperit fundații de piatră de clădiri și țigle romane⁸³.

Rediu, com. Aiton, jud. Cluj.

În hotarul satului au fost identificate ziduri de clădiri, cărămizi, fragmente de vase romane și un basorelief fragmentar, reprezentînd două figuri umane⁸⁴.

Sînnicoară, com. Apahida, jud. Cluj.

Pe locul numit După capul satului, în anul 1930, s-au descoperit ziduri în *opus incertum* groase de 1—1,50 m, cărămizi, țigle, resturi de instalație de *hypocaustum* și ceramică de calitate inferioară⁸⁵.

⁷⁷ K. Torma, în *AEM*, VI, 1882, p. 143; G. Téglás, *Hunyadv. tört.*, 1902, p. 148.

⁷⁸ J. F. Neigebaur, *Dacien*, p. 46—47; J. Vass, în *Erdély*, 1868, p. 97—98.

⁷⁹ I. Marțian, *Rep.*, nr. 501.

⁸⁰ I. Téglás mss., în *Rep. ms.*

⁸¹ K. Torma, în *ArchKözl.*, V, 1865, p. 12—13; id., *Limes*, 1880, p. 20, E. Orosz, în *ErdM*, XXV, 1908, p. 257.

⁸² I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—40, p. 153—155; IV, 1941—1943, p. 211; V, 1944—1948, p. 287—288; id., în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 463—464.

⁸³ G. Téglás, *op. cit.*, p. 150.

⁸⁴ I. Téglás, în *ArchErt.*, XXVI, 1906, p. 361—362.

⁸⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, 1/2, 1928—1932, p. 62. Grosimea prea mare a zidurilor, mai ales ultimul, neobișnuită, ni se pare că ar indica mai degrabă fundația unei incinte.

Straja, com. Berghin, jud. Alba.

În terenul arabil numit Șesul Mic, pe o suprafață de circa 100×60 m, se află foarte multe fragmente de vase romane: cărămizi, țigle, olane și urme de ziduri, probabil de la clădirile unei *villa rustica*. Tot aici s-au descoperit o statuie și alte monumente, care, însă, nu s-au păstrat⁸⁶.

Șardu, com. Sînpaul, jud. Cluj.

La aproximativ 1 km nord-est de sat, într-o vale se găsesc urmele unor construcții romane, iar pe ogor, în jur, fragmente de țigle și cărămizi⁸⁷.

Șeica Mică, jud. Sibiu.

Urmele de construcții, țiglele, ceramica, monumentele, dar mai ales cunoscutul perete de *aedicula* (fig. 14) descoperite pe teritoriul acestei comune⁸⁸ duc la presupunerea că aici se afla o *villa rustica*.

Viștea, com. Gîrbău, jud. Cluj.

La nord-est de sat, pe locul numit Palota situat în dreapta văii Nadășului, s-au constatat urmele unei clădiri romane cu *hypocaustum*, țigle și ceramică⁸⁹.

Din prezentarea acestor *villae rusticae*, identificate prin cercetări, mai ales, sau semnalate numai prin periegheze sau descoperiri întâmplătoare și care ar putea să întrunească condițiile unei *villa rustica*, deși foarte puține,⁹⁰ în raport cu numărul celor ce vor fi existat și, care, după cum s-a arătat în partea introductivă, trebuie să fi fost foarte mare,⁹¹ se pot face totuși suficiente observații în legătură cu acest gen de ferme aflate pe teritoriul Daciei Superioare.

Ele erau situate și aici, ca și în alte părți ale Imperiului roman, în văi sau pe terasele dealurilor⁹², în imediata apropiere a unui fir de apă, de obicei un pîrîu, în terenuri fertile, izolate de așezările satești și la oarecare distanță însă nu prea mare, de marile artere de circulație⁹³ pe care se puteau transporta cu ușurință bunuri și nu prea departe de orașe sau castru, prezență absolut necesară pentru desfacerea surplusului de produse. Cele mai multe se aflau în preajma drumului imperial *Tibiscum—Porolissum*, în zonele orașelor *Tibiscum*, *Sarmizegetusa*, *Apulum*,

⁸⁶ I. Berciu, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 200; I. Mitrofan, în *Apulum*, V, 1964, p. 93, 101.

⁸⁷ G. Finály, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 244.

⁸⁸ J. F. Neigebaur, *Dacien*, 253—254; S. Mökesch, în *MCC*, II, 1857, p. 167; III, 1858, p. 335; F. Kenner, în *AÖG*, XXIV, 1860, 392—394; C. Gooss, *op. cit.*, 107—108; J. Hampel, în *ArchÉrt*, XXV, 1905, p. 7—9.

⁸⁹ G. Finály, *ibidem*; E. Orosz, în *ErdM*, XX, 1909, p. 90—91; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 63.

⁹⁰ Considerații asupra multora dintre acestea vezi în studiul nostru: *Villae rusticae în provincia Dacia*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—271.

⁹¹ Vezi notele 7 și 8.

⁹² *DA*, V, 1, p. 881; Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 739.

⁹³ Dar totuși suficientă pentru a fi ferite de tentațiile jafului sau obligațiile ospitalității.

Fig. 14 — Perete de *adricula* de la Șeica Mică.

Potaissa, *Napoca* și *Porolissum*, nelipsind nici din preajma altor drumuri importante sau, mai puțin însemnate, ca a celor ce veneau spre *Apulum*, de-a lungul Mureșului, în zona importantului centru civil și militar *Micia*,⁹⁴ sau dinspre valea Oltului, a celui de la *Apulum* pe valea Tîrnavei Mari, sau de la *Napoca* pe valea Someșului Mic, ori din zonele de nord și est a castrelor de graniță⁹⁵ (fig. 15).

Cu toată sărăcia, după cum s-a putut observa, a descoperirilor făcute în aceste *villae rusticae*, majoritatea fiind amplasate în terenuri cultivabile sau în vatra unor localități actuale, — mai păstrîndu-se, după cum s-a constatat la cele cercetate, doar din fundații și pe alocuri în unele cazuri, puțin și din pereți, acolo unde zidurile erau din piatră, ori numai din acoperiș dacă era cu țigle, cînd clădirile erau din material perisabil, rămășițe din diferite instalații interioare sau cîteva monumente —, cu toate acestea, în multe cazuri, s-au putut face interesante constatări, identificîndu-se la unele chiar și zidurile de incintă, la toate clădirea principală și mai peste tot o bună parte din construcțiile anexe.

Zidurile de incintă, după cum s-a văzut, ale căror fundații s-au păstrat pe tot perimetrul la *villa* de la Hobița-Grădiște, aproape pe jumătatea lungimei lor la Ciumăfaia și Deva — la ultima putîndu-se urmări și traseul laturilor pe care zidurile au fost scoase — identificate pe o mică porțiune la Aiud, și se pare și la Caransebeș și Sînnicoară și semnalate la mijlocul veacului trecut și la Sîntămăria-Orlea⁹⁶, erau făcute din pietre de stîncă și uneori de rîu legate cu mortar în tehnica *opus incertum*⁹⁷. Ele aveau grosimea de 0,70 la 0,95 m și uneori, cum ar fi la Sînnicoară, chiar și mai mare și erau puțin adîncite în sol, cu excepția celor de la Deva, unde erau clădite pe un fundament de piatră adîncit în solul antic pînă la 1,40 m. Pereții, în situațiile unde s-a surprins puțin și din ei, la Hobița-Grădiște, s-a observat că erau cu 0,10—0,15 m mai înguști. Traseul zidurilor era obișnuit rectiliniu, încadrînd o suprafață dreptunghiulară, la Deva, sau urmînd într-o anumită măsură formele de teren, la Ciumăfaia și Hobița-Grădiște, în ultimul caz împrejmuid o suprafață de formă neregulată. Aria îngrădită de aceste ziduri, acolo unde s-a putut constata, era de 0,26 ha, la Deva de 0,58 ha la Hobița-Grădiște, de peste 1 ha la Ciumăfaia și dacă ținem seama de mărturiile mai vechi și de răspîndirea ruinelor pe teren, de peste 3 ha la Sîntămăria-Orlea. Suprafețe asemănătoare⁹⁸ pare să fi avut și cele de la Apadia, 0,60 ha, Drîmbar, peste 1 ha și Chinteni, circa 3 ha.

Clădirea principală — locuința proprietarului — construită, după cum sa constatat într-o singură etapă, dar uneori și în două etape, prin

⁹⁴ Care, deși nu e cunoscut să fi ajuns vreodată la rang de *municipium*, din descoperirile făcute, se pare că întrunea totuși toate atribuțiile unei așezări urbane, destul de înfloritoare.

⁹⁵ Desigur, ele trebuie să fi fost și în preajma altor trasee ce străbăteau provincia și în zonele altor centre și chiar în jurul celor amintite trebuie că au fost cu mult mai multe, ținînd seama de frecvența relativ mare în unele teritorii chiar și numai a acestor amintite aici, și că peste tot se află ruine romane, dintre care unele ar putea să corespundă acestora.

⁹⁶ R. Popa, *op. cit.*, p. 439.

⁹⁷ Dar și cu pămînt, ca în cazul celor de la Hobița-Grădiște.

⁹⁸ Ținînd seama numai de întinderea urmelor arheologice pe teren.

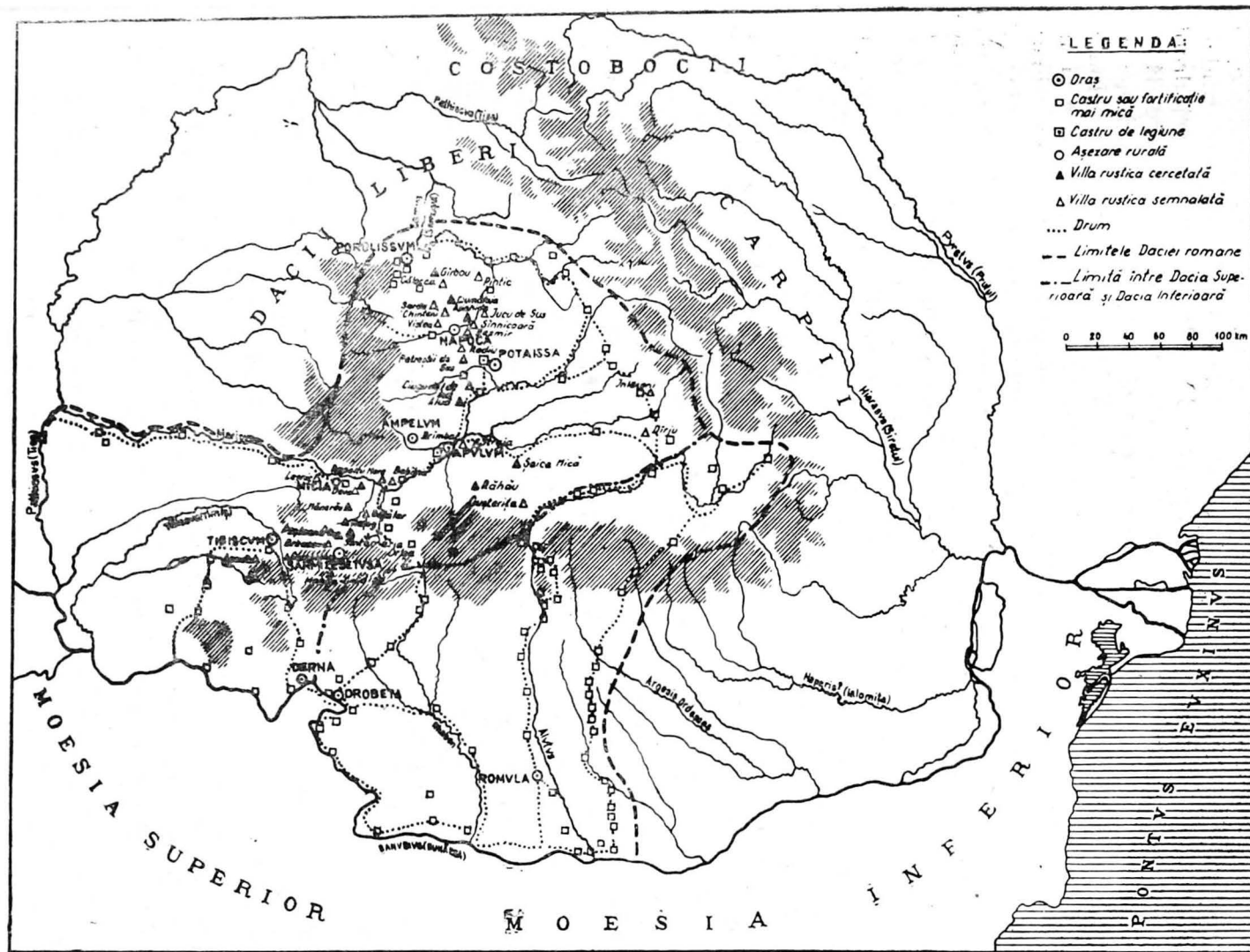

Fig. 15 — Harta Daciei romane cu orașe și caste și cu *villae rusticae* cercetate sau numai semnalate în Dacia Superioară.
<https://biblioteca-digitala.ro>

adăugiri, ca de exemplu la Ciumăfaia și probabil la Apahida, sau suferind unele refaceri, în care se disting chiar trei etape, ca la Sîntămăria-Orlea, este prezentă în toate aceste *villae rusticae* cercetate, ba mai mult, în cazul celei de la Gîrbău, fiind identificată, deocamdată, numai aceasta. De forme patruleter, de cele mai multe ori dreptunghiulare, locuințele proprietarilor ocupau spații cuprinse între 348 și 577 m² (22 × 15,80 m la Sîntămăria-Orlea și 30 × 19,25 m la Mănerău). Unele, și anume, cele de la Aiud, Deva și Mănerău aveau de-a lungul întregii fațade porticuri⁹⁹, cele de la Aiud și Ciumăfaia, se pare și încăperi pentru altare la intrare¹⁰⁰, iar altele încăperi cu abside exterioare: una, la Gîrbou¹⁰¹, două, la Ciumăfaia și trei, la Apahida. Zidurile, din care s-au păstrat numai din fundații și arareori la Aiud, Apahida, Mănerău și Sîntămăria-Orlea și din pereți, erau clădite obișnuit din pietre legate cu mortar, în *opus incertum*¹⁰², uneori și cu cărămidă, *opus mixtum*, ca la Aiud, Ciumăfaia, Deva și poate și în alte multe locuri, unde sînt presupuse *villae rusticae* și unde e semnalată cărămida, unii pereți fiind numai din cărămidă, *opus latericium*, sau din lespezi, *opus caementicium*, la Apahida sau, se pare din lemn, la Hobița-Grădiște, și erau late de 0,50 la 0,80 m, dar cîteodată zidurile interioare puteau fi și mai înguste de 0,40 la 0,50 m și chiar numai de 0,35 m. Toate erau acoperite cu țigle și olane. Alcătuite din 5 pînă 12 încăperi, între ele se comunica prin uși largi de 0,90 m, la Sîntămăria-Orlea și de 1,30—1,40 m la Apahida și Ciugudul de Sus, fixate în praguri de piatră la Apahida și Ciugudul de Sus sau de marmură la Hobița-Grădiște, iar lumina pătrundea în interior, după cum s-a putut deduce la Apahida prin geamuri de sticlă. Peste tot, unde s-au făcut cercetări și chiar și în unele presupuse, în unele camere ori locuri, s-au găsit rămășițe de la instalații de *hypocaustum* constînd din *praefurnium*, canale, stilpi din cărămizi pentru susținerea *pavimentum*-ului, *tegulae mammatae* sau tuburi patruleter, prin care se conducea căldură în pereți, iar unele — ca cele de la Aiud, Deva, Chinteni și Drimbar — erau prevăzute cu instalații pentru apă, ori cu baie, ca cele de la Apahida și Hobița-Grădiște sau chiar cu canalizare, ca cea de la Gîrbou. Majoritatea încăperilor au fost padimentate, fie cu un strat, format din var amestecat cu pietriș sau nisip și cu cărămizi pisate, gros de 4 la 10 cm și netezit, *opus signinum*, fie cu bucăți de mozaic ca de exemplu la Deva, în ambele ferme, la Mănerău, Bătălar și Jucul de Sus, sau cărămizi, fixate într-un strat de mortar, ori numai cu cărămizi așezate pe solul nivelat și bătătorit, ca în unele încăperi de la Hobița-Grădiște, fie numai pietruite, ca în unele la Gîrbou și Hobița-Grădiște, sau chiar numai bătătorite. În multe clădiri *pavimentum*-ul nu era la același nivel ci la nivele diferite, chiar și în încăperile care nu erau încălzite, probabil în funcție

⁹⁹ În unele cazuri, ca la Aiud, Chinteni și Ciugudul de Sus, susținute, se pare, și cu coloane.

¹⁰⁰ Presupuse, după cum s-a arătat, de către cei care au făcut cercetări în aceste locuri, ca turnuri de veghe.

¹⁰¹ Amintim că a fost dezvelită numai o parte din clădire.

¹⁰² Cîteodată pietrele, la Hobița-Grădiște, erau legate între ele și cu pămînt, nu numai cu mortar.

de destinația încăperii. Unele, ca în cazul celei de la Apahida, aveau pe pereți ornamente reliefate din stuc, *stuccatura*, sau tencuiala pereților, ca de exemplu la Apahida, Ciumăfaia, Deva și Răhău, pictată în culori ca: roșu cu verde, galben cu alb ori albastru și galben.

Destinația sau destinațiile pe care le-au avut aceste încăperi sînt greu de stabilit, de cele mai multe ori fiind numai bănuite, descoperirile fiind sărăcicioase și în rare cazuri concludente. Remarcăm însă că alături de camerele încălzite, ce serveau pentru locuit, bucătării sau dependințe utilitare, în aproape toate clădirile se afla cîte o încăpere care, uneori după poziția centrală pe care o ocupa, ca la Ciumăfaia și Mănerău, pe unde, în ambele cazuri, era și singurul loc prin care putea pătrunde lumina în unele încăperi, ori după cum indică țiglele aflate numai pe lături în ceea de la Apahida, pare să fi constituit o mică curte interioară, corespondentă *atrium*-ului¹⁰³, prevăzută, ca de exemplu la Gârbou, cu *impluvium*.

Peste tot în aceste *villae rusticae*, cercetate, cu excepția celei de la Gârbou unde s-a dezvelit, după cum s-a arătat, numai o parte din clădirea principală, s-au aflat și construcții anexe, de la una, la Apahida, Mănerău și Răhău pînă la patru clădiri, la Ciumăfaia, Deva, Hobița-Grădiște și se pare Sîntămăria-Orlea¹⁰⁴, din care s-au păstrat, de asemeni, numai din fundații și într-un loc, la Mănerău, puțin și din pereți, cînd zidurile erau din piatră și numai din acoperișul de țiglă sau cărbune și cenușă în situația cînd clădirile erau din material perisabil. Acolo unde s-a constatat că gospodăriile erau împrejmuite de ziduri, ca cele de la Hobița-Grădiște, Deva și Ciumăfaia și unde de fapt, exceptînd pe cea de la Chinteni cunoscută numai din periegeze, după cum s-a putut observa, s-au descoperit și cele mai multe construcții anexe. Aceste clădiri erau plasate mai toate de-a lungul zidului de incintă, făcînd corp comun cu acesta. Ele erau dreptunghiulare și se compuneau din una sau două încăperi, constituite într-o singură etapă, sau în mai multe etape ca în cazul celor de la Deva. Cele mai multe aveau zidurile din pietre legate cu mortar în *opus incertum* sau erau făcute numai din lemn ca unele dintre cele de la Hobița-Grădiște, Aiud și Mănerău și erau acoperite fie cu țigle, ca la Aiud, Ciumăfaia și Hobița-Grădiște, fie numai cu șindrilă, ca la Deva. Unele aveau paviment din var amestecat cu pietriș și cărămizi pisate lucrat, ca și la clădirea principală, în tehnica *opus signinum*.

După materialele găsite în interiorul lor, aceste construcții puteau servi fie ca locuințe pentru personalul auxiliar, ca ateliere pentru prelucrarea materiei prime, ca în cazul unora de la Deva, fie ca adăposturi pentru animale sau magazine pentru depozitare. Un loc aparte între acestea, avînd o destinație specială, ni se pare că-l ocupau clădirile cu ziduri groase, de piatră și padimentate în *opus signinum* de pe latura nordică de *villa* de la Deva și cea de pe latura estică de la Hobița-Grădiște; ultima dintre aceste clădiri cu tencuiala pereților interiori

¹⁰³ Caracteristică, se pare, multor *villae rusticae* mici și mijlocii din zonele nordice, vezi și DA, V, 1, p. 880.

¹⁰⁴ Și chiar cinci la Chinteni, după cum, pare-se, reiese din ruinele constînd din pietre, mortar și puține cărămizi, țigle și olane, aflate pe teren.

pictată. Dacă prima clădire, prin dimensiunile ei reduse, nu putea să îndeplinească probabil numai funcțiunile unui turn de veghe, cealaltă, prin poziția, spațiul și confortul pe care îl putea oferi, se pare că a servit ca locuință unei persoane ce avea, pare se, o oarecare importanță în cadrul fermei, poate, socotim noi, unui administrator, *villicus*¹⁰⁵.

În afară de anexele înșiruite de-a lungul zidurilor, la Ciumăfaia și Hobița-Grădiște s-au mai aflat și cîte o construcție amplasată în zona centrală a curții. Cea de la Hobița-Grădiște, cu ziduri groase de 0,90 m ce închideau o suprafață, cu mult mai mare decît locuința stăpînului, de 36,60×18,40 m, pare să nu fi avut acoperiș, îndeplinind se pare, rolul unei curți interioare¹⁰⁶, ce putea fi folosită pentru ocrotirea mai degrabă a turmelor și în care se găseau, după cum s-a observat și două încăperi din lemn acoperite cu țigle, ce serveau probabil pentru adăpostirea uneltelor sau ca locuințe pentru îngrijitori; același rost pare că l-a avut și construcția secundară de la Apahida în care ruinele de cărămizi găsite, după cum am arătat, sînt mai curînd ale unei încăperi. Tot o construcție centrală, servind însă de data aceasta ca locuință, se pare, pentru angajați, trebuie să fi fost, de asemenea, și construcția secundară de la Mănerău; compusă din 3 încăperi, obișnuite, în care, în cea din mijloc, s-au aflat urmele unui cuptor, clădit din pietre ca și cuptoarele folosite de daci¹⁰⁷, urme de tencuială și de padiment. În ceea ce privește construcțiile complexe descoperite parțial în afara incintei la Deva, care, fie că au fost padimentate, fie că au avut *hypocaustum* și pereți pictați, după confortul ce pare să-l fi oferit presupunem că erau locuințe ce trebuie să fi ținut tot de fermă, locuințele unor membrii ai familiei proprietarului.

Ceramica romană aflată în aceste *villae rusticae*, atît în cele cercețate cît și în cele numai semnalate, provine de la vase de dimensiuni, forme și tipuri obișnuite în provincie: din pastă fină cărămizie și cenușie, unele date cu vopsea, în benzi sau pe tot corpul, unele decorate cu motive geometrice sau vegetale, stampilate, s-au într-un caz, la Aiud, cu motive animaliere reliefate¹⁰⁸, din pastă bună, de obicei cenușie de la *dolia*, ornamentate cu benzi de linii ondulate și orizontale, incizate și din pastă dură de la oale ce au de multe ori pe umăr sau pe corp motive executate cu roțița dințată sau linii orizontale incizate apoi *lucernae* la Apahida, Deva, Hobița-Grădiște și Ciugudul de Sus și un antefix la Ciumăfaia. Nu lipsesc nici produsele de import, prezente prin fragmente de vase de *terra sigillata* la Ciumăfaia, Deva și Hobița-Grădiște și amfore la Deva și Hobița-Grădiște. O distincție între ceramica găsită în clădirea principală și anexe nu se poate face, subliniem numai că ceramică fină s-a aflat totuși, după cum era și firesc, mai multă în locuințele proprietarilor.

¹⁰⁵ Fapt ce ar explica într-o oarecare măsură simplitatea construcției clădirii principale și sărăcia materialului aflat în ea.

¹⁰⁶ Anterioară probabil incintei.

¹⁰⁷ Vezi I. Mitrofan, *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 148, 150. Reamintim că în aceeași încăpere cu cuptorul s-a găsit și vasul lucrat cu mina din pastă grosolană.

¹⁰⁸ Reprezentînd un șarpe.

Alături de ceramica romană în unele *villae rusticae* cercetate ca în cele de la Aiud, Deva, Sîntămăria-Orlea și se pare Mănerău și în câteva presupuse la Chinteni, Gușterița și poate Sînnicoara, s-au aflat și puține fragmente de vase dacice, de la oale din pastă dură, lucrate cu mîna, ornamentate cu butoni, brîu alveolar sau benzi din linii și de la cești la Deva, și din pastă cenușie fină, modelată la roată, dintre care amintim fragmente de fructiere de la Aiud, Sîntămăria-Orlea și Chinteni¹⁰⁹. Ea a fost găsită în majoritatea cazurilor, deocamdată, acolo unde s-a putut stabili, numai în clădirile anexe și numai într-un singur caz, la Sîntămăria-Orlea, în clădirera principală.

Celelalte materiale descoperite în cadrul acestor *villae rusticae* sînt piese de uz gospodăresc, ca: fiare de plug, la Aiud și Hobîța-Grădiște, seceri, la Aiud și Deva, tesle, dălți și cuțite din fier, fragmente de rișnițe și prîsnele, legate de ocupațiile practicate. Au mai apărut: lanțuri din cîte 3 zale masive din fier, la Aiud, Deva și Sîntămăria-Orlea, piese mărunte din fier și bronz ca chei, la Aiud, Ciumăfaia și Hobîța-Grădiște, un fragment de lacăt la Hobîța-Grădiște, fragmente de sticlă pentru geamuri la Apahida, balamale, zăvoare, scoabe, cuie și piroane de la construcții. S-au mai aflat: un trepied, la Aiud, un opaiț din fier, la Ciumăfaia, un miner de oglindă și părți din corpul unei casete din bronz ornamentate, la Mănerău, fragmente de vase de sticlă, la Ciumăfaia, Hobîța-Grădiște și Sîntămăria-Orlea, *mortarium*, la Aiud, un călcîi de lance, la Aiud și virfuri de săgeți, la Deva, Hobîța-Grădiște și Sîntămăria-Orlea. Au ieșit la iveală și accesorii vestimentare și de podobă ca: o cataramă, la Apahida, fibule, la Apahida și Deva, ace de păr, la Apahida, Deva și Hobîța-Grădiște și mărgеле, la Deva. S-au aflat și monede: 3 la Deva, de la *Traianus*, *Hadrianus* și *Severus Alexander*, una la Ciugudul de Sus, se pare de la *Traianus*, 2 la Hobîța-Grădiște, de la *Antoninus Pius* și *Elagabalus*, cîte una la Ciumăfaia și Sîntămăria-Orlea, de la *Septimius Severus*, 5 la Apahida, dintre care 4, care au putut fi determinate, de la *Septimius Geta* la *Iulia Maesa*, 2 la Măneru, dintre care una de la *Elagabalus* și una, într-un mormînt din cărămizi lîngă cea de la Breazova¹¹⁰, de la *Philippus Iunior*.

De asemenea, după cum s-a arătat, s-au găsit un *stilus* de bronz, la Apahida, un fragment de vas cu litere scrijelate, la Ciumăfaia, două fragmente de cărămizi cu litere imprimate în pasta crudă, la Aiud și Mănerău, cărămizi cu ștampila *LDP*, la Hobîța-Grădiște, cu ștampila \A/ la Leșnic și țigle cu ștampilă(?) la Chinteni. Au fost descoperite 7 altare la Ciumăfaia, dedicate lui *Silvanus*, *Fortuna*, *Apollo*, *Mercurius*, *Minerva* de către *Aelius Iulius*¹¹¹ și lui *Hercules* de către *P. Aelius Maximus*, primul a fost aflat în clădirea principală iar celelalte la circa

¹⁰⁹ Ceramică dacică s-a aflat și la Răhău, dar sub nivelul roman, vezi K. Horedt și colab., *op. cit.*, p. 215.

¹¹⁰ Vezi O. Floca, *op. cit.*, p. 40.

¹¹¹ E una și aceeași persoană a cărei nume, în partea I-a a studiului (*ActaMN*, X, 1973, p. 136) în loc de *Aelius Iulius*, cum de fapt trebuia să fie scris, apare din greșeală sub numele de *Aelius Iulianus*, nume care, de altfel, după cum vom vedea în cele ce urmează, apare și el într-o inscripție, însă la Dezmir.

15 m de aceasta, un altar la Dezmir, închinat lui *Silvanus*, pentru *Aelius Iulianus* de către *Securus*, un altar la Inlăceni, în cinstea lui *Liber* și *Libera* pus de *P. Divius Italicus, praefectus cohortis IIII Hispanorum*, un altar funerar la Pintic pus lui *Aelius Dines* de către *Aurelius Ditugentus* și, se pare, legate de cea de la Răhău, două inscripții funerare, găsite aici, care pomenesc pe *T. Flavius Rufinus*, veteran din legiunea *XI Claudia* și pe membrii familiei sale, apoi un basorelief la Rediu și statue (?) la Straja.

Din cele arătate cu privire la puținele vestigii păstrate se poate face totuși constatarea că *villae rusticae*, cercetate pînă în prezent, în Dacia Superioară, după planul clădirilor descoperite, numărul și poziția pe care o aveau în teren aceste clădiri, — atît cele care au fost înconjurate cu ziduri, ca cele de la: Hobița-Grădiște, Deva, Ciumăfaia și se pare la Aiud, Sîntănăria-Orlea, Caransebeș și Sinnicoara, cît și cele de la Apahida, Mănerău și Răhău¹¹², unde s-au dezvelit numai cîte două clădiri și la care incintele n-au fost sesizate, dar la care, prin asemănarea cu primele¹¹³, socotim că trebuie să fi fost, dacă nu de piatră cel puțin de lemn¹¹⁴, — se încadrează între tipurile de *villae rusticae cu clădiri dispersate în interiorul unei incinte*, cu un pronunțat caracter agricol, întîlnite atît în *Italia* cît și în *Africa*, dar mai ales în provinciile din nordul imperiului¹¹⁵, în *Gallia*¹¹⁶, *Germania*¹¹⁷ și *Pannonia*¹¹⁸, unde sînt mult mai frecvente.

Tehnica și materialul folosit în ridicarea construcțiilor e aceeași ca peste tot în Imperiul roman, predominînd — cînd zidăria era, ca de altfel în majoritatea cazurilor, din pietre legate cu mortar — sistemul în *opus incertum* tehnică simplă, mai puțin pretențioasă și deci mai puțin costisitoare și mai la îndemîna oricui. Nu au lipsit însă nici zidurile, sau porțiunile de zid, făcute din lespezi, îngrijit clădite și legate cu mortar, *opus caementicium*, ca de exemplu la Apahida și poate la Deva și Hobița-Grădiște, sau din pietre și cărămizi, *opus mixtum*, ca în cele de la Aiud, Ciumăfaia, Deva și se pare și în alte multe locuri, în care nu s-au făcut cercetări, ori numai din cărămizi, *opus latericium*, ca la Apahida și, desigur, multe din construcțiile anexe, după cum s-a observat la Aiud, Hobița-Grădiște și Mănerău, vor fi avut pereții dacă nu și acoperișul, din lemn¹¹⁹. Dat fiind faptul că cele mai multe din clădiri au fost acoperite cu țigle și că mai peste tot s-au aflat și olane, rezultă că acoperișurile acestor construcții erau constituite în pante, probabil în două ape, respectîndu-se indicațiile vitruviene¹²⁰, pentru ca

¹¹² În această categorie cred că trebuie încadrată și cea de la Gîrbou unde, după cum s-a arătat, s-a cercetat numai clădirea principală, și aceasta numai parțial.

¹¹³ Ca plan și amplasamentul clădirilor.

¹¹⁴ Vezi și A. Bodor, *op. cit.*, p. 214, 215.

¹¹⁵ *DA*, V, 1, p. 878—879.

¹¹⁶ Vezi și R. Agache, *La villa gallo-romaine dans les grandes plaines du nord de la France*, în *Archeologia*, 55, 1973, p. 38.

¹¹⁷ W. Held, în *Zeitschrift für Archäologie*, 6, 1972, 1, p. 45, 51.

¹¹⁸ Edit B. Thomas, *op. cit.*

¹¹⁹ Vezi și *DA*, V, 1, p. 880, și W. Held, *op. cit.*, p. 45, 52.

¹²⁰ Vitruvius, *De architectura*, VI, 1.

apa de ploaie să se scurgă cât mai repede și să fie mai rezistente la zăpezi în timpul iernii. De asemenea, ca și în celelalte provincii cu climat rece din nordul imperiului în toate clădirile principale s-au aflat urme de instalații de *hypocaustum*, la Apahida chiar două instalații, ce încălzeau una sau mai multe încăperi și din care s-au păstrat, după cum s-a arătat, din *praefurnium*, din canale, resturi de piloni, făcuți din cărămizi pătrate legate între ele cu mortar sau chiar din tuburi puse în cap, din *pavimentum*-ul suspendat, *suspensura*, *tegulae mammatae* sau tuburi patruleter, *tubuli*, pentru condus căldură prin pereți. În afară de acest sistem de încălzire specific lumii romane, în unele încăperi din construcțiile anexe și poate chiar și în clădirile principale se foloseau și cuptoare de încălzit, mult mai simple, clădite din lespezi și pietre de riu, de genul celor cunoscute și în lumea dacică¹²¹, ca cel aflat într-una din încăperile construcției anexe de la Mănerău, cuptoare care acum prăbușite nu se mai pot distinge cu ușurință din dărîmăturile zidurilor; așa s-ar putea explica unele urme de arsură și dărîmături din unele încăperi din interiorul altor *villae rusticae*. Tot datorită climatului, mult mai rece decît în zonele mediteraniene, aici *atrium*-ul pare se că a fost redus, după cum s-a arătat, la o mică curte interioară, prezentă mai în toate clădirile principale¹²². Există și aici, ca și în celelalte părți ale imperiului, unele încăperi cu absidă exterioară al căror rost ne este mai puțin clar, după urmele de *hypocaustum*, întîlnite în unele, cît și după grosimea pereților, de obicei mai mare decît în restul încăperilor ele puteau fi folosite ca băi sau, probabil, ca încăperi cu etaj dintre care unele încălzite. Interesant e și faptul că astfel de abside la *villae rusticae* cercetate pînă în prezent în Dacia Superioară n-au apărut, deocamdată, decît la clădirile principale din nordul provinciei¹²³ la Apahida, Gîrbou și Ciumăfaia, și nu mai puțin semnificativ că, la ultima, numai în faza a doua, de reamenajări și extindere a clădirii¹²⁴, ceea ce ne face să ne gîndim la o răspîndire a caselor cu astfel de construcții fie numai în anumite zone ale provinciei, fie la o datare mai tîrzie a lor, fie și la una și la alta¹²⁵.

Cele mai multe dintre *villae rusticae* cercetate, dintre care unele ca cele de la Aiud, Deva, Hobița-Grădiște, Răhău și poate Sîntămăria-Orlea, probabil din primii ani ai stăpînirii romane în Dacia¹²⁶, se

¹²¹ Dar folosite, după cum s-a observat și cu alte împrejurări, și în așezări romane.

¹²² Vezi și DA, V, 1, p. 880; W. Held, *op. cit.*, p. 51.

¹²³ Construcția de la Gornea, cf. N. Gudea, *O locuință rustică din epoca romană la Gornea*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 569—593, pe baza celor descoperite, înclinăm să o socotim mai curînd un edificiu cu caracter militar sau comercial.

¹²⁴ E adevărat că și în clădirea de la Deva apare un sistem absidal de construcție și se pare tot ulterior, dar aici el este interior și aplicat ca o căptușală pe pereții din fundul unei încăperi înguste.

¹²⁵ Observații în acest sens privind însă „ieșindurile semicirculare” și demne de reținut și care se integrează ca zonă și timp cu cele observate de noi cu privire la „abside” au fost făcute și asupra unor obiective cu totul de altă natură, cf. D. Alicu, *Turnuri de porți la castelele romane din Dacia*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 118—120 și pl. III.

¹²⁶ Vezi observațiile făcute de cei care au cercetat aceste *villae rusticae* și descoperirile de monede și inscripții.

pare, după cum s-a putut constata la Deva și la Ciumăfaia, că la început erau destul de modeste, constituite dintr-o casă de locuit, simplă, și probabil citeva anexe. Cu timpul unele dintre acestea, în funcție de unele conjuncturi ca de exemplu rentabilitatea terenului și mărimea lotului, vor fi, după cum, de asemenea, s-a putut constata la Ciumăfaia, Apahida, Deva și Sintămăria-Orlea, amplificate prin lărgirea casei de locuit a proprietarilor, prin dotarea lor cu diferite instalații și dependențe și prin construirea de noi clădiri anexe¹²⁷ și ziduri de incintă¹²⁸, devenind unități agricole bine încheigate, majoritatea ajungând la maximum de dezvoltare, se pare, între cea de-a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului al III-lea, mai restrîns în perioada severilor¹²⁹, unele, ca cea de la Deva, luînd aspectul unei mici așezări. Dar, totuși, după suprafața mică cuprinsă între zidurile de incintă, a existenței, se pare, a unei singure curți, după dimensiunile nu prea mari ale locuinței stăpînului și numărul redus al clădirilor, care reflectă într-o oarecare măsură un anumit stadiu de dezvoltare, în comparație cu unele din alte provincii ale imperiului¹³⁰, ele par să nu fie trecut de limitele unor gospodării cu domenii mijlocii¹³¹.

Aceste gospodării aveau un pronunțat caracter agricol. Acest lucru reiese din faptul că peste tot sînt amplasate în terenuri cu sol fertil și că multe dintre materialele descoperite în interiorul lor, între care unelte, sînt legate de muncile agricole. Din faptul că erau situate în imediata apropiere a unei surse de apă, de obicei nu prea mare, dar suficientă pentru nevoile fermei și, mai ales, pentru întreținerea animalelor. Din modul cum erau înșiruite construcțiile — ce pot fi definite ca locuințe pentru angajați, adăposturi pentru animale, pentru utilaje și unelte și depozite pentru cereale —, toate în cadrul unei curți nu prea mari, însă suficientă pentru asigurarea unei bune activități, în unele, fiind loc chiar și pentru depozitarea furajelor¹³². Dar cu tot caracterul pronunțat agricol pe care trebuie că l-au avut aceste *villae rusticae*, cu toate acestea, în unele se practicau și unele meșteșuguri, întreaga activitate căpătînd un aspect de mixtură, chiar dacă meșteșugul respectiv ocupa un rol secundar, ca de exemplu la Deva, unde se confecționau pietre de rișnițe, după cum rezultă din bucățile de pietre aflate în diferite faze de prelucrare, găsite într-una din construcțiile anexe. O situație asemănătoare poate să fi fost și la Hobița-Grădiște și la Leșnic¹³³,

¹²⁷ Pentru situații similare vezi: W. Held, *op. cit.*, p. 50 și R. Agache, *op. cit.*, p. 43—45.

¹²⁸ Care, la unele, după cum s-a constatat la Ciumăfaia, pare să nu fi fost construite de la început, cel puțin, din piatră, ci mult mai târziu, în faza de plină prosperitate.

¹²⁹ Perioadă în care se înscriu majoritatea monedelor și monumentelor descoperite. De fapt e bine cunoscută și din alte domenii de activitate politica dusă de aceștia față de provinciile dunărene, cf. C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 165; M. Macrea, *op. cit.*, p. 78—94.

¹³⁰ *DA*, V, 1, p. 879; vezi și R. Agache, *op. cit.*, p. 38, 49.

¹³¹ Vezi și A. Bodor, *op. cit.*, p. 217 și M. Macrea, *op. cit.*, p. 295.

¹³² Fapt practicat, considerăm, în unele cazuri, mai ales pentru perioada de iarnă, acolo unde curtea era destul de mare.

¹³³ Poate și la Chinteni.

dacă admitem că ștampilele *LDP* și *\A/* aflate pe cărămizi și țigle indică numele proprietarului fermei respectiv marca atelierului, unde în acest caz, putea să fie și câte o cărămidărie¹³⁴.

Aceste *villae rusticae* constituiau, în cea mai mare parte —, după cum rezultă din altarele votive de la Ciumăfaia, pietrele funerare de la Răhău și din monumentele aflate în alte locuri unde se presupune că erau astfel de ferme, ca peretele, de *aedicula* de la Șeica Mică și inscripția de la Inlăceni. — proprietățile unor veterani sau militari, între care trebuie să fi fost și mulți coloniști și poate chiar și mulți autohtoni¹³⁵, care au transpus în noile condiții create, pe un teren, considerăm, deja existent¹³⁶ noi forme de viață.

Pentru muncile cîmpului, a creșterii animalelor și pentru treburile gospodăriei, proprietarii își recrutau mina de lucru dintre localnicii între care erau situate aceste *villae rusticae*¹³⁷, care aserviți — în condițiile existente în acea perioadă în politica agrară a Imperiului roman¹³⁸, — constituiau mijlocul cel mai simplu și totodată cel mai ieftin în obținerea forței de muncă¹³⁹, fiind folosiți ca angajați în perioada de plină activitate în cîmp, dar și ca angajați permanenți pentru diferite activități curente, în gospodărie ori practicarea unor meserii¹⁴⁰. În aceste două cazuri din urmă, se impunea și prezența continuă a acestora în cadrul gospodăriei, explicîndu-se în acest fel și existența ceramicii dacice în anexele mai multor *villae rusticae* și într-un caz chiar în clădirea principală, indicînd totodată, pe lângă alte argumente ca cele de ordin epigrafic, numismatic și arhitectonic, se pare și o mai mare vechime față de celelalte, în care localnicii continuau să se folosească încă și de

¹³⁴ Lucru cu totul posibil dacă ținem seama de apropierea primei de *Sarmizegetusa* și a celeilalte de *Micia*, unde era nevoie tot timpul de astfel de materiale pentru construcții, și de faptul că de la Hobița-Grădiște mai e cunoscută o astfel de cărămidărie, cf. M. Macrea, *Note au sujet des briqueteries en Dacie*, în *Dacia*, IX—XII, 1945—1947, p. 276—279, și că țigle purtînd aceeași marcă ca cele de la Leșnic, după cum s-a arătat, s-au găsit și la *Micia*.

¹³⁵ Cum ar fi mulți dintre cei care au pactizat cu romanii și încă de la început, cf. Dio Cassius, *Istoria Romană*, LXVIII, 11, 1. Vezi și M. Rostovzev, *op. cit.*, p. 264—265.

¹³⁶ Fenomen petrecut și în alte provincii, anterior, cf. J. Harmand, *Ferme et village en Gaule romaine*, în *Archeologia*, 33, 1970, p. 18; R. Agache, *op. cit.*, p. 45. De altfel, prin analogie cu situația din *Gallia*, unde în timpul cuceririi ei de către romani sînt întîlnite astfel de gospodării (C. I. Caesar, *De bello Gallico*, I, 5; VI, 30, 43; VII, 14), socotim că și la daci, ținînd seama de stadiul de dezvoltare la care ajunsese societatea dacică în pragul cuceririi de către romani, ele erau prezente (vezi și *DA*, V, 1, p. 871), purtînd pecetea tehnicii lemnului, material perisabil.

¹³⁷ I. Winkler și colab., *op. cit.*, p. 76—77. Vezi și Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 380.

¹³⁸ Ca reducerea numărului sclavilor și munca nerentabilă a acestora, fenomen care în unele provincii cu proprietăți mari, deja existente, au dus la răspîndirea unei noi ferme de dependență, aceea a colonatului.

¹³⁹ Pentru situația autohtonilor din mediul rural cf. I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 141—161.

¹⁴⁰ Vezi și M. Rostovzev, *op. cit.*, p. 265; Edit B. Thomas, *op. cit.*, p. 380, 384—385 și R. Agache, *op. cit.*, p. 47—48.

vasele lor tradiționale¹⁴¹. Desigur, vor fi fost folosiți și sclavi, dar în situația deja existentă în economia imperiului și mai ales în agricultură unde numărul sclavilor scade din ce în ce mai mult și, în condițiile create aici, a existenței mîinii de lucru din abundență, mai puțin costisitoare a băștinașilor, mulți dislocați de pe pămînturile lor, socotim că numărul sclavilor trebuie să fi fost foarte redus¹⁴² și că ei erau folosiți, după cum pare să rezulte și din inscripții, mai curînd în treburile casei¹⁴³.

Villae rusticae erau locuite tot timpul anului și se pare că activitatea lor era dirijată în permanență de către proprietari, care, după cum reiese din peretele de *aedicula* de la Șeica Mică, luau și ei parte efectivă și muncile cîmpului și numai în rare cazuri, după cum pare să rezulte din unele descoperiri, locuiau și în afara proprietății lor, ca de exemplu la Hobița-Grădiște, unde am arătat că putea fi și un *villicus*, sau în cazul lui *P. Aelius Maximus* de la Ciumăfaia care putea locui și la *Napoca*¹⁴⁴. Petrecîndu-și viața pe domeniile lor, proprietarii acestor *villae rusticae* căutau să-și facă traiul, pe cît era posibil, cît mai îndestulat și cît mai plăcut, imitînd în condițiile diferite din mediul rural, confortul și viața din mediul urban. Astfel, peste tot întîlnim camere padimentate și instalații de *hypocaustum*, la unele instalații pentru apă și baie, la multe pereții pictați în diferite culori sau la unele, decorați cu ornamente în relief executate din stuc și geamuri din sticlă. Unele locuințe aveau porticuri de-a lungul întregii fațade, coloane, altare, pare se, la intrare și poate și statui și, se pare, chiar încăperi cu etaj. Unii își procurau chiar și vinuri sau ulei de import¹⁴⁵. Dar nici educația nu era lăsată mai prejos după cum pare să indice, *stilus*-ul și fragmentul de vas cu litere scrijelate sau fragmentele de cărămizi cu litere incizate în pasta lor crudă, iar altarele aflate, închinatelor unor zeități din panteonul roman¹⁴⁶, vin să confirme și ele gradul de romanizare al acestora.

Din cele arătate rezultă și o altă trăsătură a acestor *villae rusticae* și anume că, pe lîngă tot caracterul lor profund agrar, ele nu erau numai simple centre de exploatare agricolă și într-o oarecare măsură meșteșugărească, ci, ca și alte părți ale Imperiului roman¹⁴⁷, erau, alături de orașe, castre și sate, și mici centre de răspîndire în mediul rural, însă pe arii foarte vaste, a civilizației și culturii romane.

IOAN MITROFAN

¹⁴¹ I. Mitrofan, *op. cit.*, p. 159—161.

¹⁴² Despre situația și numărul sclavilor în agricultura provinciei Dacie, vezi D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, 1957, p. 140—150.

¹⁴³ În orice caz, sclavi folosiți în agricultura Daciei nu sînt cunoscuți pînă în prezent în inscripții.

¹⁴⁴ Dacă acesta e identic cu aceeași persoană semnalată în *CIL*, III, 855.

¹⁴⁵ După cum pare să reiese din fragmentele de amfore aflate la Hobița-Grădiște și Deva.

¹⁴⁶ Dintre care *Silvanus*, zeitate ocrotitoare a gospodăriilor și a ogoarelor, întîlnită des pe monumentele din Dacia Superioară, este prezentă de două ori și în aceste *villae rusticae*.

¹⁴⁷ Vezi *DA*, V, 1, p. 880—881.

VILLAE RUSTICAE DANS LA DACIE SUPÉRIEURE (II)

(Résumé)

Parmi les *villae rusticae* supposées, signalées grâce aux découvertes accidentelles (voir l'introduction et la présentation des *villae rusticae* étudiées à l'occasion des fouilles dans la première partie de cette étude, en *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150) nous présentons celles de: Apadia, Bățălar, Bobîlna, Breazova, Caransebeș, Călacea, Chinteni, Ciugudul de Sus, Deva, Dezmir (fig. 13), Dîrju, Drîmbar, Gușterița, Hațeg, Inlăceni, Jucul de Sus, Leșnic, Peșteana, Petreștii de Sus, Pîntic, Rapoltu Mare, Rediu, Sinnicoară, Straja, Șardu, Șeica Mică (fig. 14) et Viștea, qui remplissent ou pourraient remplir les conditions caractéristiques de telles propriétés.

La plupart de ces *villae rusticae*, situées dans des vallées ou sur les terrasses des collines, tout près des cours d'eau, se trouvaient dans la proximité de la route impériale *Sarmizegetusa — Porolissum*, mais on en rencontrait aussi sur d'autres trajets ou bien dans les zones frontalières de la province (fig. 15). Celles que nous avons étudiées étaient construites en pierres liées de mortier, parfois en briques ou en bois et couvertes de tuiles pour la plupart; elles comprenaient un bâtiment principal — la demeure du propriétaire, douée d'un certain confort, d'installations de chauffage, de pavements, de murs couverts de peintures, de vitres en verre, d'installations pour l'eau courante et même de bains — et plusieurs bâtiments-annexes qui l'entouraient, situés d'habitude tout au long de l'enceinte des murailles (au moins là où l'on a pu constater les traces de cet enclos). Ces bâtiments servaient de demeure pour les travailleurs parfois d'ateliers, comme abris pour le bétail, pour les outils, ou bien comme granges pour les céréales.

Parmi les vestiges découverts à l'occasion des fouilles nous rappelons en premier lieu la céramique; il s'agit dans la plupart des cas de céramique romaine, mais dans certaines *villae* l'on a trouvé aussi, à côté de celle-là, quelques exemplaires de céramique dacique. Il s'y ajoutent des objets ménagers et des outils, de petites pièces en fer et en bronze provenant des constructions, des accessoires vestimentaires, des bijoux, des instruments pour écrire, des tuiles et des briques couvertes de lettres ou bien estampillées, des inscriptions dédiées aux dieux du panthéon romain, des monuments funéraires et des pièces de monnaie qui couvrent une période de temps de *Trajan* à *Elagabal*.

Ces données concernant la position de ces *villae rusticae*, les vestiges et l'emplacement des bâtiments — là où ils ont été mis à jour — prouvent qu'elles faisaient partie de la catégorie des *villae rusticae* à bâtiments dispersés à l'intérieur d'une enceinte et qu'elles avaient un caractère agricole évident, bien que, toujours d'après ces découvertes, on ait pratiqué certains métiers dans quelques-unes d'entre elles.

D'après les inscriptions, la majorité des propriétaires de ces *villae rusticae* étaient des vétérans, mais il y avait aussi des colons et des autochtones, qui employaient comme main d'oeuvre pour leurs domaines les indigènes du voisinage; une des preuves en est la céramique dacique découverte à l'intérieur de ces *villae*. Il y avait aussi des esclaves, paraît-il, mais ils étaient peu nombreux.

Ces *villae rusticae* — dont la plupart datent des premières années après la fondation de la province, qui vont atteindre leur plein développement sous la dynastie des Sévères et dont l'activité était toujours dirigée, paraît-il, par leurs propriétaires — ont largement contribué, par le mode et les conditions de vie de leurs habitants, à côté des villes, des *castra* et des villages, à la diffusion sur une aire très vaste de la civilisation et de la culture romaines.